

પ્રાચીન સાહિત્ય

ઓગણીસો સાતમાં રવીન્દ્રનાથે પ્રાચીન સાહિત્ય (Ancient Literature) ઉપર વિશિષ્ટ નિબંધો પ્રકાશિત કર્યાં. આ નિબંધો વિશે રવીન્દ્રસાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસુ શ્રી નિહારરંજન રાયે એનું મહત્ત્વ આંકતાં નોંધ્યું છે :

“These essays, besides being pieces of literature by themselves because of their literary style, represent, to my knowledge, the first attempt made in Bengali, and for that matter, in Indian literature, to build up a set of standards for judging and appreciating a piece of literary works. The essays are illumined by his deep humanity, his equally deep insight into man and things, his knowledge and understanding of literature and civilization, and subtle taste and balanced judgment.”

આ નિબંધોમાં રવીન્દ્રનાથે ભારતના પ્રાચીન સાહિત્ય અને તેના વારસાની (heritage) જાણે પુનઃ ખોજ કરી છે. એમણે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યને નવાં અર્થઘટનો પૂરાં પાડી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં એક નવું પરિમાણ રચ્યું છે અને પોતાની વિવિધ રચનાઓમાં એનો નવીન અર્થ તારવીને અભિવ્યક્ત પણ કર્યો છે. રવીન્દ્રનાથનું સાહિત્ય આજે પ્રસ્તુત છે એનું એક કારણ એમનું આ દષ્ટિબિંદુ પણ હોઈ શકે.

રવીન્દ્રનાથ એમના આ વિચારોને ત્રણ સ્ત્રોતમાંથી મેળવે છે :

1. ઉપનિષદોમાંથી
2. બુદ્ધિઝમમાંથી
3. પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી

નિહારરંજન રાયે રવીન્દ્રનાથના આ વિચારોના સંદર્ભે એક નોખું નિરીક્ષણ કર્યું છે. રવીન્દ્રનાથના મોટા ભાગના સમકાલીન વિદ્વજ્જનોએ, જેમ કે તિલક, અરવિન્દ, બંકિમચંદ્ર, ગાંધી કે અન્ય બંગાળી, મરાઠી સ્વાતંત્ર્યસેનાનીઓએ પોતાની વિચારધારામાં અને પ્રેરણાસ્ત્રોતમાં મુખ્યત્વે ગીતાને રાખી છે; જ્યારે રવીન્દ્રનાથે ઉપનિષદોને જ પોતાના કેન્દ્રમાં રાખ્યા છે.

રવીન્દ્રનાથ સર્જનાત્મક સાહિત્ય દ્વારા અને નિબંધો થકી ભારતના આ મહાન વારસાને પુનઃ પ્રયોજતા અને પુનઃ અર્થઘટન (recreate and reinterpret) કરતા રહ્યા. એમના સાહિત્યનું કદાચ એ એક મહત્ત્વનું પાસું પણ લાગે છે. એમણે ત્રણ રીતે આ પ્રાચીન સાહિત્યનું અનુસંધાન સાધ્યું છે :

1. એમણે પ્રાચીન પરંપરાનું સંધાન મધ્યકાલીન પરંપરાઓના અસ્તિત્વમાં જોડ્યું.
2. પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યનો - બે મહાકાવ્યો, રામાયણ અને મહાભારતનો પ્રભાવ ઝીલ્યો.
3. કાલિદાસની કૃતિઓ શકુન્તલા ઇત્યાદિનું પોતાની સૌંદર્યદષ્ટિથી ઊંડા દર્શનથી પુનઃસર્જન કર્યું.

રવીન્દ્રનાથે આ સંદર્ભે પોતાના વિચાર રજૂ કર્યા છે :

India has a spirit and tradition of her own, which have survived through all political upheavals. This spirit and this tradition do not obey the mandate of the holy books, and are little influenced by scholars. In fact, neither has been incorporated in any theological or social code, and their roots are deep in the heart of the masses themselves; from the first they have set themselves against restrictions and dogmas and thier prophets came from the commonest of the common people.

પ્રાચીન સાહિત્ય સંદર્ભે એમના આ વિચારો ગુજરાતીમાં, ‘રવીન્દ્ર નિબંધમાળા’માં ‘પ્રાચીન સાહિત્ય’ જૂથના ત્રણ લેખ દ્વારા જોવા મળે છે. આ લેખમાં મુખ્યત્વે ત્રણ લેખનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. તદ્ઉપરાંત મહાદેવભાઈ દેસાઈ તથા નરહરિ પરીખ દ્વારા અનૂદિત ‘પ્રાચીન સાહિત્ય’ નામના પુસ્તકમાંથી પણ જોવા મળે છે. જે ત્રણ નિબંધોમાં પ્રાચીન સાહિત્યને નવી દષ્ટિથી જોવામાં આવ્યા છે તે આ મુજબ છે :

1. રામાયણ
2. શકુન્તલા
3. કાવ્યની ઉપેક્ષિતા

પ્રસ્તુત નિબંધમાં રવીન્દ્રનાથનો આ વિષય સંદર્ભે સ્પષ્ટ દષ્ટિકોણ રજૂ થાય છે. એમનો મત છે કે રામાયણ અને મહાભારતના રચયિતા વ્યાસ અને વાલ્મીકિ નિમિત્તમાત્ર છે. આ બંને મહાકાવ્યો તો સમસ્ત ભારતવર્ષનાં છે અને આ રચનાને મનુષ્યમાત્રની ચિરંતન સંપત્તિ બનાવી છે. આ બે સમર્થ ગ્રંથો એમને રચનાર કવિનાં નામ ખોઈ બેઠેલાં છે. જાણે કવિ પોતાના કાવ્યના અંતરાલમાં બિલકુલ લુપ્ત થઈ ગયા છે, પરંતુ આ રચનાઓ ભારતવર્ષની ચિત્તભૂમિને આજે પણ ફળદ્રુપ કરે છે.

બીજી એક રસપ્રદ વાત એ કહે છે કે આ કૃતિઓ માત્ર મહાકાવ્યો નથી, ઇતિહાસ છે. માત્ર ઇતિહાસ પણ નથી. ઇતિહાસ તો સમયને અવલંબે છે. ભારતનો ઇતિહાસ ચિરકાલનો ઇતિહાસ છે. ભારતવર્ષની જે આરાધના, સાધના અને સંકલ્પ છે તેનો જ ઇતિહાસ આ બે મહાકાવ્યો દર્શાવે છે. તેથી જ આ ચિરંજીવ કાલજયી કૃતિઓ પ્રાચીન સાહિત્યની મહત્ત્વની સંપદા છે.

બીજું એક મહત્ત્વનું નિરીક્ષણ રવીન્દ્રનાથ આ સંદર્ભે રજૂ કરે છે. એમનો મત છે કે દેવતાઓની અવતારલીલા વર્ણવવા આ કાવ્યો રચાયાં નથી. આ કાવ્યો માત્ર યુદ્ધને અવલંબતાં નથી. ખરેખર તો આ ઘટનાઓ થકી કવિઓ સમાજ, કુટુંબવ્યવસ્થા અને તેનું શ્રેષ્ઠ, સુંદર અને સંકુલ દર્શન દર્શાવે છે.

રવીન્દ્રનાથનાં આ મૌલિક અર્થઘટનો સ્વયમ્ એક આસ્વાદ્ય નિબંધ છે. એ કહે છે કે મનુષ્યનો અંતિમ આદર્શ સ્થાપવા માટે કવિએ આ મહાકાવ્ય રચ્યું છે. રામાયણમાં ગૃહસ્થાશ્રમને અત્યંત મહાન કરી એમાં પ્રસંગો અને ઘટનાઓ દ્વારા રામ અને સીતાનું દામ્પત્ય, ભ્રાત્રા અને ભ્રાતાનો આત્મત્યાગ, પિતા અને પુત્રીની આજ્ઞાંકિતતા, પતિ-પત્ની વચ્ચે અન્યોન્ય નિષ્ઠા, પ્રજા પ્રતિ રાજાનું કર્તવ્ય વગેરે દર્શાવ્યાં છે. ગૃહસંબંધો કોઈ પણ દેશના મહાકાવ્યમાં કદાચ આવી રીતે આવ્યા નથી. એટલે જ કહી શકાય કે રામાયણ ગૃહસ્થાશ્રમનું કાવ્ય છે. સમસ્ત સમાજને એ ધારણ કરી રાખશે.

રામાયણ કવિનું કાવ્યમાત્ર નથી. ભારતવર્ષનું આ રામાયણ કોઈ ઐતિહાસિક ગૌરવવંતી વાર્તામાત્ર નથી. પણ પરિપૂર્ણ મનુષ્યનું આદર્શ ચરિત્ર છે. ભારતવર્ષે આ આકાંક્ષા, અખૂટ આનંદ સહિત સદીઓથી સુણી છે. ત્રણ અદ્ભુત વાત

રવીન્દ્રનાથ કરે છે. આ કૃતિ અપૂર્ણ સત્યને પણ પ્રાધાન્ય આપે છે, એ આનંદની શોધ કરે છે અને એ પરિપૂર્ણ પરિણામમાં જ સમસ્ત ખંડતાનું અપૂર્વ સૌંદર્ય મેળવે છે. શ્રી અરવિન્દે એમના ‘કાલિદાસ’ નામના પુસ્તકના આરંભે ઉલ્લેખ કર્યો છે કે રામાયણ ભારતીય સંસ્કૃતિનો એક પાયો છે જેણે સમાજમાં મૂલ્યનિષ્ઠાનું ઉત્થાન સર્જ્યું છે. રામકથાના આજીવન સંશોધક અને અભ્યાસુ ફાધર કામિલ બુલ્કેને કોઈએ એક વાર પ્રશ્ન કર્યો હતો કે તમે રામાયણ વારંવાર કેમ વાંચો છો? એમણે ટૂંકો જવાબ આપેલો, “જેટલી વાર હું રામાયણ વાંચું છું એટલી વાર હું વધુ ને વધુ સારો મનુષ્ય બનું છું.” રવીન્દ્રનાથે પણ રામાયણ ઉપરના આ નિબંધમાં નવો પ્રકાશ પડ્યો છે.

‘કાવ્યની ઉપેક્ષિતા’ નામના એક નિબંધમાં રવીન્દ્રનાથ એવી કાવ્યનારીને યાદ કરે છે જે મહાકાવ્યનાં અનેક દેદીપ્યમાન પાત્રોની વચ્ચે ચૂપચાપ તપ કરતી રહી છે. એવી એક નારી છે ઊર્મિલા. રવીન્દ્રનાથ કહે છે : સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાવ્યની યજ્ઞશાળાના છેડાના ખૂણામાં પડેલી જે કેટલીક અનાદતાઓ સાથે મારો પરિચય થયો છે તેમાં ઊર્મિલાને હું પ્રધાન સ્થાન આપું છું. ઊર્મિલાને એ અવ્યક્ત વેદનાની દેવી કહે છે. મહાકાવ્યના શિખર ઉપર એક વાર ઉદિત થઈ પછી દેખાઈ જ નહીં! એના ઉદયકાળની અસ્તકાળની કોઈએ પૂછ્યું પણ નથી. એ તો સદા નવવધૂ સીતાની પાછળ એના બલિદાનને કોઈએ જોયું નથી. એણે ચૂપચાપ પોતાના સ્વામીનું દાન કર્યું છે. રામની માટે લક્ષ્મણે કરેલું સર્વ પ્રકારે આત્મવિલોપન આખો સંસાર જાણે છે પણ સીતાને માટે ઊર્મિલાએ કરેલું આત્મવિલોપન માત્ર કાવ્યમાં થયું છે. રવીન્દ્રનાથ કહે છે, રખે ને સીતાની સાથે ઊર્મિલાના પરમ દુઃખની કોઈ તુલના કરે એ ભયથી જ શું કવિએ સીતાના સ્વર્ગ-મંદિરમાંથી એ શોકથી ઊજળી મહાદુઃખિયારીને એકદમ બહાર કાઢી મૂકી છે કે શું! તેને જાનકીના પગ મૂકવાના બાજઠ આગળ બેસાડવાની પણ તે હિંમત કરતા નથી? રવીન્દ્ર-ચેતના એક હાંસિયામાં મુકાયેલા પાત્રને યાદ કરી તેને ઊંચા સ્થાને મૂકી વાસ્તવમાં આપણા પ્રાચીન સાહિત્યની વિચારધારાને આજના સમયમાં પ્રસ્તુત કરી નવા દષ્ટિકોણથી આલેખે છે.

કાલિદાસે શકુન્તલા-દુષ્યતના બાહ્ય મિલનને કષ્ટદાયક રસ્તેથી પસાર કરાવી અંતે પરમ મિલનમાં તેને સાર્થક કર્યું છે. અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ નાટક વિશે યુરોપના મહાન કવિ ગેટેએ એક જ વાક્યમાં એનો પરિચય આપી દીધો કે શાકુન્તલમાં તરુણ વયના ફૂલનું, પરિણત વયના ફળનું અને મર્ત્ય તેમ જ સ્વર્ગનું એકસાથે દર્શન કરવું હોય તો આ નાટકમાં મળશે. રવીન્દ્રનાથને મન આ કૃતિ ભારતદર્શનનાં અનેક વિશિષ્ટ પાસાં ચીંધે છે. આ રચનાનાં ત્રણ મહત્ત્વનાં પાસાં છે. તપોવન,

શકુન્તલા અને દુષ્યંત. જાણે પ્રકૃતિ, સ્ત્રી અને પુરુષનું અનન્ય દર્શન અને તેના તાણાવાણાની અલૌકિક આસ્વાદ્ય લીલા અહીં રજૂ થાય છે અને તે થકી પ્રાચીન સાહિત્યની એક મહામૂલી અખૂટ સંપદા આપણને સાંપડે છે.

આરંભે વ્યક્ત થતું તપોવન શાંતિ અને સૌંદર્યથી છવાયેલું જાણે શકુન્તલાનું અંગ છે. આ નાટકમાં કાલિદાસે પ્રકૃતિનું નિરૂપણ માત્ર બહારથી નથી કર્યું, પરંતુ તેને શકુન્તલાના ચરિત્રમાં ગૂંથ્યું છે. અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ નાટકમાં શકુન્તલા સાથેસાથે દુષ્યંત, પ્રિયંવદા, કણ્વ, અનસૂયા જેવાં પાત્રો છે પરંતુ કવિએ એક વિશેષ પાત્ર રચ્યું છે તે તપોવન પ્રકૃતિનું. મૂક પ્રકૃતિને કોઈ નાટકમાં આવું પ્રધાનસ્થાન કદાચ સંસ્કૃત સાહિત્ય સિવાય અન્ય કોઈ જગ્યાએ સંભવિત નથી. પ્રકૃતિને મનુષ્યરૂપ આપી તેના મુખમાં વાર્યા મૂકી રૂપકનાટક રચી શકાય, પરંતુ પ્રકૃતિને પ્રકૃતિ જ રાખી તેને આવી સજીવ, આવી પ્રત્યક્ષ, આવી વ્યાપક, આવી અંતરંગ બનાવી દઈ, તે દ્વારા નાટકનું આટલું બધું કાર્ય સાધી લેવું તે બીજા કોઈ સાહિત્યમાં હશે કે કેમ? જ્યારે શકુન્તલા તપોવન ત્યજીને પતિગૃહે જાય છે ત્યારે પગલે પગલે પરસ્પર વિરહ અને વેદના અનુભવે છે. એક શ્લોકમાં કવિ કહે છે :

દર્ભકવલ તજી, હરિણી નૃત્ય ત્યજીને, ઊભા રહ્યા મયૂરો
જો રહી, અશ્રુ સારતી લતા, ગેરવી પાંડુ પાંડુ પત્રો!

તરુ-લતા-મૃગ-પક્ષી સઘળાંની વિદાય લેતી શકુન્તલાનું પાછળથી વસ્ત્ર પકડી રાખે છે, ત્યારે કોણ એવા પ્રશ્નના જવાબમાં કણ્વ કહે છે :

દુર્ભાકુરે મુખ ઘવાતું રુઝવવાને,
ઈગુદીતેલ રહી સિંચતી તું જ જેને;
સામાની મૂઠી ખવરાવી ઉછેરિયો જે,
તે પુત્રતુલ્ય મૃગ પૂંઠ તારી મેલે!

વન અને મનુષ્યનો આવો સંબંધ અનન્ય છે, કારણ કે મનુષ્ય અને નિસર્ગનું આવું મિલન પ્રાયઃ ભારતવર્ષના કેન્દ્રમાં રહ્યું છે. તપોવન સમગ્ર ભારતની વન, લતા, ફળ, ફૂલમાત્ર નહીં તેમાં રહેતા પ્રત્યેક જન પ્રાણ તેનો ભાગ હોય તે છે. તેમાં પ્રકૃતિ અને તપસ્યા, સૌંદર્ય અને સંયમ એકસાથે ભળેલાં છે. તપોવનનો આ આગવો અર્થ અને ભાવ આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનો અદકેરો અવાજ છે.

શકુન્તલાના ચરિત્ર દ્વારા કાલિદાસે આ દેશની નારીચેતનાને એની વિશિષ્ટ છબિ વડે અંકિત કરી છે. શકુન્તલા સરલ અરણ્યમૃગી શી, ઝરણાની જલધારા શી, મલિનતાના સંપર્કમાં પણ અનાયાસ જ નિર્મળ છે.